

Головань Т. П.,

кандидат філологічних наук

старший науковий співробітник

Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

ФОРМИ КАТАСТРОФІЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ ФІЛОСОФСЬКОМУ ОПОВІДАННІ

Анотація. У статті порушено проблему форм катастрофізму в українському філософському оповіданні. Ця проблема актуальна тому, що катастрофізм як концепт проливає світло на своєрідність та динаміку цього літературного жанру, а філософське оповідання, з іншого боку, дає змогу виявити моделі катастрофічного мислення, типи катастрофічного світовідчуття. Для висвітлення порушеної проблеми поставлено мету – виявити головні особливості форм катастрофізму у філософських прозових творах. Для досягнення мети простежено своєрідність цих форм в оповіданнях Олексія Плюща, Валерія Шевчука, Василя Трубая. У статті застосовано здебільшого герменевтичний підхід, окремі твори та загалом творчість письменників інтерпретовано як цілісні структури з притаманною їм внутрішньою єдністю і смисловою динамікою, які потребують поступово-концентричного тлумачення від частини до цілого і від цілого до частини.

Зроблено висновок про наявність таких головних моделей катастрофізму в українській короткій прозі філософського спрямування. Оповідання Олексія Плюща втілюють моральний катастрофізм. Герої переживають здебільшого внутрішню, моральну катастрофу, яка не поширюється на зовнішній світ, та вдаються до самогуби. Твори, зібрані у збірці Валерія Шевчука «У череві апокаліптичного звіра», презентують симультанний катастрофізм, що являє собою взаємопереплетення моральної та матеріальної катастроф: морально знищена людина поширює свою біду на зовнішній світ, руйнує його морально або фізично. Філософські оповідання Василя Трубая становлять зразок стихійного катастрофізму, коли джерелом катастрофи є лише зовнішня стихія, яка не відбивається на внутрішньому світі людини через її свободу і моральну стійкість.

Виявлені форми катастрофізму представлені не лише у проаналізованих творах й можуть слугувати основою для подальшого дослідження як форм катастрофізму, так і української філософської прози загалом.

Ключові слова: філософське оповідання, катастрофізм, Олексій Плющ, Валерій Шевчук, Василь Трубай.

Постановка проблеми. Перш ніж представити головні форми катастрофізму, прояснимо, що ми маємо на увазі під філософським оповіданням.

Під філософським оповіданням розуміємо оповідання, у якому так чи так порушено філософські проблеми, тобто ті, що належить до сфери зацікавлення філософії: питання буття, зокрема людського ества, життя і смерті, свободи та вибору, пізнання, ідентичності, моралі – добра і зла, природи реальності, зокрема суспільства, історії, культури (мови, мистецтва) тощо. Важливо наголосити, що ці проблеми у філософському оповіданні іноді представлено на кількох або всіх рівнях струк-

тури. Наприклад, трактування реальності як складного та багатовимірного процесу часто постає у формі складної, заплутаної сюжетно-композиційної побудови, а погляд на мову як засіб комунікативного розриву або спотворення (а не інструмент розуміння) може постати як мовностилістична деформація.

Ведучи мову про катастрофізм, маємо на увазі злам або розрив, що одразу ж або поволі веде до проміжного або остаточного кінця індивідуума або цілої спільноти, ціннісно-смилових обривів або форм видимого світу.

З філософської точки зору катастрофізм – це світовідчуття і стиль мислення, спосіб інтерпретації реальності. Він може лежати в основі епістемології або моральної філософії та відповідно етики, тобто бути формою філософування про природу буття, ество людини, її місце у світі. У цьому й полягає цінність висвітлення катастрофізму як форми філософування та конструктивного складника в українському філософському оповіданні. У багатьох візрях цього жанру катастрофізм є осердям – як тема, образний ряд, загалом структура, як форма обмірковування філософських проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському літературознавстві катастрофізм чи не найбільш системно (водночас у компаративному аспекті) досліджено в докторській дисертації О. Харлан «Моделі катастрофізму в українській та польській прозі міжвоєнного двадцятиліття». Дослідниця виокремлює історіософську, антропологічну і технократичну філософсько-естетичні моделі катастрофізму [1]. Водночас запропоноване розмежування як тематичне може виявитися неефективним щодо філософської прози. До того ж катастрофізм є філософемою і, крім тематики, пронизує інші рівні – проблематику, сюжетну будову. Також для повного представлення катастрофізму потрібно висвітлити наявні у творах концепції людини, її суб'єктивності тощо. На наше переконання, саме на основі цього останнього аспекту, тобто людської суб'єктивності й відповідно способів причетності і залученості людини до катастрофи, можна виокремити форми катастрофізму у філософській малій прозі. Тож **мета статті** полягає в тому, щоб розкрити своєрідність цих форм.

Основний виклад матеріалу.

Моральний катастрофізм Олексія Плюща. Олексій Плющ належав до тих українських письменників, що найпоспідовніше осмислювали ідею «надлюдини» Фрідріха Ніцше. Щоправда, цю ідею було сильно трансформовано. Заклик німецького філософа до звільнення людини від численних суспільних і культурних обмежень Плющ поєднав з ідеєю громадянського служіння та революційного оновлення суспільства, а тому й високим моральним ідеалом інтелігента. Його герої намагаються втілити

цей ідеал, реалізувати його в межах власного життя, прагнуть досягти найбільшого в найменшій справі. Однак людське «я», як з'ясується, надто мізерне й слабе, щоб бути носієм ідеалу, і сама людина з її соціальним та культурним закоріненням надто обмежена, щоб народити в собі надлюдину. Неспроможні вирішити цей конфлікт герої Плюща переживають моральну катастрофу і здебільшого вдаються до самогубства.

В оповіданні «Сповідь (записки одного з багатьох)» герой-розповідач із-поміж різних способів громадянського служіння обирає вельми своєрідний, але такий, що найбільше підходить йому, людині «гордій, самолюбній, навіть егоїстичній» – морально удосконалити себе, щоб «стати вище всіх людей» і бути прикладом для натовпу. У цьому ж ключі він трактує любовне почуття: «з'єднатися з дівчиною душею й тілом з тією метою, щоб продовжуватися в нащадках, щоб продовжувати в них удосконалення», причому «така любов до дівчини повинна осяюватися чуттям, і лише в такому разі вона варта в очах тієї людини, яка намагається удосконалити себе» [2, с. 114]. Однак, несподівано віддавшись чуттєвому пориву, він опиняється в обіймах «кокотки», котра після освідчення насміхається з його ідеалів. Тож ідея морального удосконалення зазнає повного фіаско, призводить до моральної катастрофи – повної зневіри в собі. І прагнучи не заплямити своїм падінням ідеал, герой вирішує послужити йому як не життям, то смертю. Причину свого падіння він чітко усвідомлює: «всьому початок і кінець я намагався відшукати в самому собі», «в собі одним і самим шукав приятеля, товариша, раба й пана» [2, с. 114 – 115].

Подібне розчарування в собі переживає й Антон Корденко – «обтілення сили і розумової волі» (оповідання «Страшна помилка»). Виконуючи партійне завдання, за яке вагалися братися інші, – вкоротити віку зрадникові, він помиляється: убиває не старшого Тартаренка, а молодшого, такого ж, як і він, революціонера. Партійний осередок відмежується від цього непорозуміння. Не знайшовши в собі сили визнати помилку як власну слабкість, Антон переживає крах усіх підвалин свого життя і вкорочує собі віку. Прикметно, що моральні переживання героя не стосуються невинної жертви, це не муки сумління. Йому не дає спокою лише власна слабкість. Катастрофа зовнішньо не віддзеркалюється, вона розгортається всередині єства героя, тобто є суто моральною. Світ не відчуває впливу цієї катастрофи. Він лишається таким, яким був.

Симультанний катастрофізм Валерія Шевчука. У книжці оповідань і повістей «У череві апокаліптичного звіра» Валерія Шевчука оприявлено інший тип катастрофізму. Він зароджується як сприйнятливості людського «я» до стихійних лих або ударів долі, тобто здебільшого природних катастроф. Ця сприйнятливості призводить до морального фіаско. Далі внутрішня катастрофа вилушується назовні, поширюється за межі людського «я» та знову охоплює весь світ. Тож моральні та стихійні біди взаємозумовлені, внутрішня і зовнішня катастрофи поживають одна одну та йдуть одна за одною назирці.

Цей механізм, можливо, найкраще розкрито в оповіданні «У череві апокаліптичного звіра», яке й дало назву збірці. У цьому творі описано боротьбу Григорія Сковороди з меланхолією (бісом печалі), яка охоплює його під час бесід із ченцем Мисаїлом. Ченець – людина похмурого світовідчуття: «світ мені бачиться тільки чорно, і люди мені бачаться тільки похмуро» [3, с. 176]; «світ – це чорна прірва, і нема в ньому ні світла, ні радості» [3, с. 181]. Таке світовідчуття у Мисаїла сформувалося

після трагедії, коли під час пожежі в його домівці загинули діти, а в дружину вселився демон печалі та позбавив її життя. «Відтоді, – розповідає ченець, – й почав я шукати самотності, люди для мене зробилися нестерпні. <...> Пішов у ченці під знаком цієї беди, бо сподівався на звільнення. Але його, того звільнення, так і не знайшов» [3, с. 175]. Моральна катастрофа Мисаїла, за спостереженням Григорія Сковороди, вкорінилася в ньому печаль так глибоко, що він став сприймати її навиворіт, як щось водночас радісне і світле: «печаль його стала радістю його, біль його став утіхою». Тому «почав натхненно розливати власну темноту на близьких», «щоб увесь світ покритися печаллю» [3, с. 181]. А прагнучи позбутися печалі остаточно, назавше перетворити її на протилежність, Мисаїл вирішив переконати єдину світлу людину, яку зустрів у монастирі, – Григорія погодитися з похмурим поглядом на світ, відмовився від «гордині своєї мудрості». Письменник детально описує відчуття Сковороди поруч із темним ченцем: «Йому важко стало дихати, бо чорним мороком повіяло від тих книжок, з кутків келії, від співрозмовника, котрий і досі світив супроти нього несамопитим поглядом і від якого аж плюскали чорні хвилі» [3, с. 177].

Про те, наскільки тісно пов'язані моральна катастрофа та зовнішнє лихо, прояснює оповідання «Диявол, який є (Сота відьма)». Мандрівний інквізитор Йоаган Шпінглер, котрий прирік на смерть сотні людей, як з'ясувалося, здійснював свою багаторічну «місію» лише тому, що хотів «ніколи не зазнати того жаху, який ніс у світ сам» [3, с. 44]. Тобто, як боягуз, як людина, уражена і знищена страхом, він поширював свою моральну катастрофу на увесь світ, сів жахиття і смерть, де тільки з'являвся. Матеріалізований інквізитором жах настільки явний і чуттєво реальний, що звинувачена у відьомстві та засуджена на смерть Катаріна Ліпс пересвідчується, що «диявол на землі є» [3, с. 38], що «світ тільки позірно сонячний та гарний. Насправді ж він – черево апокаліптичного звіра, і живе в ньому ще й безпросвітня тьма», «котра вряди-годи заковтує когось із суших» [3, с. 35]. А порівняння власної фатальної долі із жертвою Христа переконує героїню, що стихійне лихо, що шириться світом є вічним, незнищеним первнем: «Тьма ота всюдисуща і вічна, вона перебуває не в одному часі, а в часах. Вона не закінчується з одним поколінням, а вона – в поколіннях. Вона – як росток у зерні, бо і в зерні існує два ростки: один зелений, для життя, другий чорний, для гниття» [3, с. 38].

Стихійний катастрофізм Василя Трубая. В оповіданнях Василя Трубая катастрофізм закладено вже в самому бутті. Він постає здебільшого як зовнішня щодо людини – природна або суспільна – стихія. Зокрема, в оповіданні-притчі «Ріка» до катастрофи піднесено життя як таке: його зображено як боротьбу людей-веслярів з бурхливим потоком, що несе кожного до водоспаду. Сили самотніх гребців, що ведуть нерівну боротьбу із течією, рано чи пізно вичерпаються – і вони так чи інак опиняться на уступі річища, звідки з гуркотом падає вода. При цьому моральне єство людини, згідно з письменником, не впливає на перебіг життя як катастрофи й не залежить від неї, а є способом інтерпретації бурхливого потоку і, отже, визначає ставлення до нього. Так, герой-розповідач, зворушений спокоем дівчинки, що сприймає течю як звичайну пригоду, пробуджується, викидає весла і віддається на волю річкового потоку: «Він збагнув раптом усю глупоту і безглуздя цього змагання. Він сміявся, як божевільний, він просто реготав над собою, над тими людьми, що борсалися зараз у камінні, над могутньою

безжалісною рікою, над своїми покаліченими руками, над примарною лагуною, яку вимріяв у своїй уяві, – сміявся над усім, що до цієї миті здавалося таким важливим і незаперечним» [4, с. 118].

В оповіданні «Яма» автор підносить до апокаліптичної катастрофи все суспільство, точніше такий його лад, за якого немає місця для співчуття і милосердя. З бездонної ями, яка утворилася на місці будівельного майданчика в середмісті, з'являється «високий худий чоловік у довгому плащі» і просить грошей на лікування тяжкохворої доньки, але йому скрізь відмовляють («Звертайтеся за місцем проживання», «У нас не благодійна організація» тощо). Письменник трохи відгортає завісу таємничості над дивним чоловіком. Він – звідти, «де немає грошей», а проводячи безсонну ніч біля доньки, розповідає, що від нього «залежить, коли цей світ згине» і запевняє, що цього не станеться, доки вона жива. Не знайшовши грошей, чоловік повертається до ями. На ранок міська влада за допомогою вибуху завалює бездонний отвір, але він розростається і поволі поглинає все місто: «А через хвилину посунувся під землю центральний майдан міста. Посунувся разом із вченими, генералами, урядовцями, депутатами, міністрами, разом із головою, його заступниками та всіма іншими, причетними й непричетними до цієї події. Пішли під землю житлові будинки, фірма «Олімп», центральне поштове відділення, кінотеатр, палац культури, краєзнавчий музей з бібліотекою <...>. Все щезло разом, безгучно й безслідно, ніби нічого ніколи тут і не було» [4, с. 87]. Свідок-розповідач, який записує ці події саме тоді, коли обвалюються і западають у яму квартал за кварталом, усвідомлює і свою причетність до катастрофи, бо зігнував прохання чоловіка, підтримавши негласне правило – моя хата скраю. Яма, що розростається і поглинає місто, – це візуалізація цього катастрофічного суспільного договору, який ніхто не хоче порушувати. Ідея моральної чутливості людини тут тісно (але обернено) пов'язана з есхатологічним мотивом: якщо не лишилося нікого, хто здатен її проявити – то це і є кінець світу.

У відомій притчі «Танг» експансію російської культури, зокрема процеси зросійщення, так само зображено як ворожу стихію, що шириться немов епідемія, і знищує український світ. Красива рослина з ароматними і солодкими плодами (танг – «тещин язук», схрещений з ананасом та омелою), придбана Грицьком на базарі в російськомовного чоловіка з Москви та висаджена на подвір'ї, призводить до незнаного лиха: поширюється і знищує все навколо – виплеканий родиною фруктовий сад, пам'ятні для героїв дерева – калину, вербу (символи українського ландшафту), перекидається на будинки, речі та проростає в людських тілах. Герої мужньо і стоїчно протистоять цій стихії, але гинуть. Вживає лише донька – Світлана, відправлена батьками на лікування до Канади (осередок українства). Коли через роки вона повертається провідати могили батьків, то потрапляє в російськомовне середовище (відповідний уривок написано російською мовою), а поширення танга контролюють спеціальними вакцинами. Цікаво, що незадовго до смерті Грицько розмірковує над своїм життям і доходить висновку, що «робив усе з насолодою, за що б не брався. Чи ж не для того людина живе, щоб насолоджуватися?» [4, с. 158]. Тобто призвідцем лиха стало те, що, купуючи танг, він шукав насолоди, спокусився цвітом і ароматом рослини – піддався на яскраве розхвалювання російською мовою. Водночас морального фіаско перед лихом в оповіданні немає, герої залишаються собою і мужньо йдуть до кінця.

Висновки. В українському філософському оповіданні можна виокремити кілька форм катастрофізму. Перша форма, найповніше розгорнута у творах Олексія Плюща, – це моральний, або внутрішній катастрофізм, який веде героїв до самогубства і не поширюється на зовнішній світ, не відбивається на ньому. Друга, представлена творами Валерія Шевчука, – симультанний катастрофізм, який становить динамічну єдність моральної катастрофи та зовнішньої катастрофічної стихії: стихійне лихо морально нищить людину, призводить до морального фіаско, а моральна катастрофа пандемічно поширюється на увесь світ. Третя форма катастрофізму найбільш явно постає в оповіданнях Василя Трубая – здебільшого як зовнішня стихія, здатна знищити людину фізично, але неспроможна проникнути в її моральне єство.

Література:

1. Харлан О. Моделі катастрофізму в українській та польській прозі міжвоєнного двадцятиліття : автореф. дис... док. філол. наук : 10.01.05. К., 2008. 35 с.
2. Плющ О. Сповідь: Новелістика. Повесть. Драматична фантазія. Поезія. Листи. К. : Дніпро, 1991. 366 с.
3. Шевчук В. У череві апокаліптичного звіра. Іст. повісті та оповідання. К. : Український письменник, 1995. 205 с.
4. Трубай В. Нагюрморт з котами. Вибрані твори. К. : Преса України, 2013. 416 с.

Holovan T. Catastrophism forms in the Ukrainian philosophical short story

Summary. The article discusses how catastrophism manifests itself in the Ukrainian philosophical short story. The issue is topical since catastrophism as a concept sheds light on the originality and dynamics of this literary genre, and philosophic narration clarifies the models of catastrophic thinking and types of catastrophic worldviews. To highlight the issue, we have set the objective of identifying the main features of catastrophism forms in philosophical prose works. To achieve this aim, we have traced the originality of these forms in the short stories of Oleksii Pliushch, Valerii Shevchuk, and Vasyl Trubai. A hermeneutic approach has been used mainly in the article. The individual works and the writer's creativity are interpreted as integral structures with inherent internal integrity and semantic dynamics, requiring a gradual concentric part-to-whole and whole-to-part interpretation.

We have concluded that in the Ukrainian philosophical short story, there are three main patterns of catastrophism. Oleksii Pliushch's short stories personify moral catastrophism (the characters mostly experience an internal moral catastrophe, which does not spread to the outside world; they resort to suicide). The works collected in the book "In the womb of the apocalyptic beast" by Valerii Shevchuk represent simultaneous catastrophism as an interweaving of moral and natural catastrophes. Characters devastated morally by a stroke of fate or a natural disaster bring their misfortune to the outside world, morally and physically destroying it. The philosophical short stories of Vasyl Trubai are an example of natural catastrophism, the source of which is only the force of nature, which does not affect the inner worlds of characters because of their freedom and moral stamina.

Revealed forms of catastrophism are presented not only in the analyzed works. They can be the foundation for further research on both forms of catastrophism and the Ukrainian philosophical short story.

Key words: philosophical short story, catastrophism, Oleksii Pliushch, Valerii Shevchuk, Vasyl Trubai.